

JAN FIRBAS

K OTÁZCE TZV. VÝCHODISKA VÝPOVĚDI

Akademik Havránek nedávno zdůraznil, jak důležité je pro srovnávání jazykových struktur zkoumání aktuálního členění větého (ačv).¹ Problematika ačv. zajímá československé lingvisty od dob, kdy ji začal průkopnicky rozvíjet profesor V. Mathesius (1882—1945).² Poměrně nedávno obrátil svou pozornost k této problematice i akademik Fr. Trávníček (1889—1961), a to v kritické stati věnované Mathesiovu pojetí ačv. Protože Trávníček i Mathesius nesporně patří k předním reprezentantům moderní československé jazykovědy a otázky ačv. k její živé problematice, máme za to, že je nutné se koncepcemi obou badatelů obírat a zaujmout k nim stanovisko.³ Mathesiovým pojetím ačv. jsmě se zabývali v článku *Ze srovnávacích studií slovosledných* (Slovo a slovesnost 23/1962, str. 161—174). Příspěvek, který nyní předkládáme, se pokouší vyslovit se k Trávníčkově přístupu k problematice ačv., jak se jeví v zmíněné jeho kritické stati. Náš příspěvek si však neklade za úkol podat celkové zhodnocení Trávníčkova přínosu k slovosledné teorii a k teorii ačv.

* *
*

V r. 1939 vyšel v V. roč. Slova a slovesnosti (171—174) článek prof. V. Mathesia *O tak zvaném aktuálním členění větém* (později přetištěný v souboru Mathesiových prací *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 234—242).⁴ Stejně se jmenuje i posmrtně vyšlá stať akad. Fr. Trávníčka, otištěná v XXII. ročníku (1962) téhož časopisu (163—171). Shoda v názvech obou prací není náhodná. Trávníček napsal svou stať, aby v ní vyjádřil svůj názor na pojetí aktuálního členění větého (= ačv.), jak je Mathesius formuloval v svém článku.

Nelze však říci, že by Trávníčkova stať hodnotila Mathesiovo pojetí v celé jeho hloubce a šíři. K tomu by přece jen bylo bývalo třeba přihlédnout k ostatním Mathesiovým pracím o ačv., neboť teprve z nich plně vysvítá, jaký dosah a jakou závažnost má Mathesiovo pojetí pro lingvistickou teorii a jazykovou praxi. Bylo by jistě také bývalo třeba probrat i jiné otázky se stejnou zevrubností, s jakou se Trávníček obírá problémem tzv. východiska výpovědi.

Problém východiska výpovědi je ústředním tématem Trávníčkovy stati; z třinácti oddílů, do kterých si svou stať rozdělil, mu věnuje jedenáct oddílů, tj. kromě dvou úvodních vlastně všechny. V souhlase s tím se chceme v svém příspěvku soustředit především na Trávníčkovy kritické poznámky k Mathesiovu pojetí východiska výpovědi.^{5, 6}

Trávníček polemizuje hlavně s těmito Mathesiovými myšlenkami. Mathesius definuje východisko výpovědi jako to, „co je v dané situaci známo nebo alespoň nasnadě a od čeho mluví vychází“ (234).⁷ V prostém souvislém vyprávění tlumočí východisko obvyčejně skutečnosti, které vyplývají z věty předcházející (235).⁸ Tam, kde žádná větná složka netlumočí něco známého nebo něco, co by bylo alespoň nasnadě, nelze z věty vyčlenit východisko. Příkladem takového typu je existenciální věta *Byl jednou jeden král*, stojící na začátku vyprávění. Jiným typem začátkové existenciální věty je věta *V jedné zemi panoval král, který...* V tomto typu se „jakýmsi předjetím z nevyložené ještě věcné situace vyprávění vybírá určení místní nebo časové a klade se na počátek věty existenciální jako východiště výpovědi v ní

Trávníček consistently attributes the function of theme to the initial word or word-group of the sentence. In doing so, he disregards the various types of functional sentence perspective with themes in non-initial positions. According to him, the theme is a direct link with the object of thought. This raises some doubts, however, as to whether the concept of thought (as a psychological correlate of the sentence) has been established safely enough to be employed in a definition of the theme. Present research naturally has to inquire into the relations between language and thought, but the first thing linguistics has to do in this respect is to define language phenomena in its own linguistic terms.

Following Mathesius' line of thought, the present author defines the theme as the element (or elements) conveying the lowest degree of communicative dynamism within the sentence. (The degree of communicative dynamism conveyed by a sentence element is determined by the extent to which the sentence element contributes to the development of communication.) This definition is equally applicable to sentences occurring initially in an utterance and to those occurring in its course. Though not capable of yielding a definition of the theme, the criterion of known and unknown information serves a useful purpose by determining the extent to which a sentence is dependent on the context, i. e. by determining its contextual dependence.

The present paper is a Czech version of the author's article *On Defining the Theme in Functional Sentence Analysis*, *Travaux linguistique de Prague* 1, 1964, 267—280.

obsažené“ (236). Někdy vypravěč nepoužije úvodní věty existenciální a „začne vyprávět o hrdinovi hned tak, jako by byl už znám“ (237), např. *Chudá selka šla do lesa na stlaní*. Dalším začátkovým typem je věta *U Jirsů budou mít svatbu*. Jde o větu z útržkového denního hovoru, který často vedou osoby životem i denními zkušenostmi blízké a mající široký okruh společných znalostí. Z tohoto okruhu si snadno volí skutečnosti, jejichž jazykové vyjádření se stává východiskem začátkové věty jejich hovoru (237) nebo snad nového úseku v tomto hovoru. V uvedeném případě by východiskem byla složka *U Jirsů*.

Hlavní Trávníčkovy námítky proti Mathesiovu výkladu lze stručně shrnout takto. Známost není podstatným rysem východiska. Považuje-li Mathesius tento rys za podstatný, pak pojetí východiska zúžuje a z tohoto zúženého hlediska posuzuje i věty, v nichž o tlumočení známých skutečností ani jít nemůže. Musí pak hovořit o východiscích předjatých nebo jakoby známých nebo dokonce i o větách, které východisko vůbec nemají. Podstatným rysem východiska není známost, ale rys s platností širší, jehož podstata je ve všech případech stejná. Tak žádný ze čtyř Mathesiových typů začátkových vět není bez východiska, všechny jsou členitelné podle jednotného hlediska, a to takového, které ví o širším, skutečně podstatném rysu východiska. (Trávníček neuznává rozdíly, které Mathesius mezi uvedenými čtyřmi typy zjišťuje.) Trávníček definuje východisko jako ten větný člen, který přímo navazuje na objekt myšlenky, který z objektu myšlenky vychází a tím větu uvozuje (166). K pojmu objektu myšlenky vede Trávníčka úvaha, že „každá myšlenka má svůj objekt (O), úsek skutečnosti, postihovaný smysly nebo daný zprostředkovaně, který má mluvčí (pisatel) na mysli a ke kterému se myšlenka vztahuje“ (tamtéž).

Zamysleme se nejdříve nad otázkou členěnosti, popř. členitelnosti začátkových větných typů rozebíraných Mathesiem. Postavíme se přitom důsledně na stanovisko posluchače⁹ a z tohoto stanoviska důsledně uplatníme hledisko známosti — neznámosti. Na stanovisko posluchače se stavíme proto, že sdělení je určeno jemu; vzhledem k němu je proto třeba hodnotit známost a neznámost sdělení, tlumočeného větnými složkami. Při takovém důsledném uplatnění hlediska známosti a neznámosti je typ existenciální začátkové věty *Byl jednou jeden král* nečlenitelný. Podle téhož hlediska, důsledně uplatňovaného, jsou nečlenitelné i začátkové věty typu *V jedné zemi panoval král, ...* a *Chudá selka šla do lesa na stlaní*. Sdělují posluchači vesměs věci nové. Jiného druhu je začátková věta z útržkového všedního hovoru typu *U Jirsů budou mít svatbu*. Složka *U Jirsů* v ní vyjadřuje skutečnost zřejmě dobře známou mluvčímu i posluchači z okruhu společné denní zkušenosti. Při důsledně uplatňovaném hledisku známosti — neznámosti (chápaném ze strany posluchače) jsou tedy první tři věty nečleněné, čtvrtá členěná. Jinak řečeno: první tři doklady jsou věty kontextově nezapojené (jejich kontextová zapojenost je nulová), čtvrtý doklad naproti tomu je věta kontextově zapojená, a to složkou *U Jirsů*. Pro přesnost dodejme, že při ní nejde o kontext slovní, ale situační.

Postavíme-li se na stanovisko posluchače a z této pozice důsledně uplatníme hledisko známosti — neznámosti, odchylujeme se od interpretace Mathesiovy. Ta totiž druhý a třetí typ vlastně považuje za členěný. V druhém typu přece vyčleňuje složku *V jedné zemi*, ve třetím složku *Chudá selka*. Jak jsme již uvedli, toto vyčlenění se zdůvodňuje tak, že složka *V jedné zemi* se vykládá jako místní určení, předjímané z nevyložené ještě věcné situace, a složka *Chudá selka* jako začátek uvádějící hrdinku vyprávění hned tak, jako by byla známa. Z hlediska vypravěčské techniky jsou tyto výklady jistě správné a pro poznání této techniky, jakož i pro poznání začátkových vět velmi užitečné, avšak z hlediska posluchače a z obecnějšího hlediska kontextové

zapojenosti platí, že obě složky tlumočí skutečnosti nové, neznámé, ještě nevyslovené v slovním kontextu ani nevyplývající (nejsoucí nasnadě) z kontextu situačního.

V této souvislosti není možno pominout zajímavou skutečnost. Mathesius považuje první typ za nečleněný, „neboť obsahuje vlastně jen jádro výpovědi se slovy průvodními“. Všimněme si však toho, že Mathesius mluví o jádře a jeho slovech průvodních, a tak vlastně i první typ jistým způsobem člení. Jaké stanovisko zaujmeme k této Mathesiově formulaci? Máme za to, že nejenom čtvrtý typ, který je kontextově zapojený, ale i kontextově nezapojené typy první, druhý a třetí jsou z hlediska ačv. členitelné, ovšem podle jiného kritéria než kritéria známosti a neznámosti. Krite-rium, které při takovém členění uplatňujeme a které — jak se domníváme — se osvědčuje, je stupeň výpovědní dynamičnosti dané větné složky. Stupněm výpovědní dynamičnosti rozumíme intenzitu, s kterou daná složka promluvu rozvíjí (podávané sdělení obohacuje), posunuje kupředu. Výpovědní dynamičnost složek tlumočících věci známé je nesporně menší než výpovědní dynamičnost složek tlumočících věci nové, neznámé. Avšak stupně výpovědní dynamičnosti nejsou stejné ani uvnitř úseku, který je vytvářen jenom složkami tlumočícími věci nové, neznámé. Vždyť, jak jsme podrobně vyložili jinde,¹⁰ uvnitř takového úseku je různá výpovědní dynamičnost složek vyvolávána souhrou dvou činitelů (v podstatě vyplývající často z stejného napětí mezi nimi). Jedním z těchto činitelů je tendence, aby se uvnitř věty vytvořilo rozložení výpovědní dynamičnosti, které nazýváme základním. Tato tendence záleží v schopnosti větných míst postupně větné složky výpovědně zdynamičňovat, a to ve směru od větného začátku k větnému konci. Druhým činitelem je sémantická stavba větná. Ta za podrobně stanovitelných podmínek je s to působit proti prvnímu činiteli, a tak s ním dotvářet a spoluvytvářet rozložení výpovědní dynamičnosti ve větě, tj. její aktuální členění.

Začátkové věty *Byl jednou jeden král, V jedné zemi panoval král, ... a Chudá selka šla do lesa na slaní* jsou tedy z hlediska známosti — neznámosti nečlenitelné, jeví se jako kontextově nezapojené. Jsou však členitelné z hlediska výpovědní dynamičnosti. Uplatníme-li metodu rozboru naznačenou výše, pak v první větě nejvyšší stupeň výpovědní dynamičnosti jeví složka *jeden král*, nejnižší složka *byl*; o něco výpovědně dynamičtější než *byl* a značně méně výpovědně dynamičtější než *jeden král* je složka *jednou*. Z hlediska sémantické stavby je to vysvětlitelné tím,¹¹ že *byl* vyjadřuje prostou existenci a je proto sdělně méně závažnější i než prosté časové určení (*jednou*); daleko sdělně nejzávažnější je naproti tomu konstatování samé existující osoby nebo věci (*jeden král*). Druhá věta opět konstatuje především existenci osoby. Proto je *král* její výpovědně nejdynamičtější složkou. Ve shodě s tím složka *panoval* vyjadřuje především existenci a ustupuje před složkou *král* do pozadí. Významová náplň složky *panoval* však tlumočí i činnost (děj). Proto před ní ustupuje složka *v jedné zemi*, která sice vzhledem k slozce *král* tlumočí hlavně prosté místo existence, vzhledem k slozce *panoval* však poměrně zřetelně vyjadřuje i situační (místní) kulisu činnosti (děje).¹² V třetí větě lze stupně výpovědní dynamičnosti na pozadí její sémantické stavby stanovit takto. Činitel děje (*chudá selka*) je z hlediska sdělení méně závažný než děj. Ze složek tlumočících děj jde o složky vyjadřující pohyb (*šla*), směr, cíl pohybu (*do lesa*) a účel popsané činnosti (*na slaní*). Cíl pohybu je z hlediska sdělení závažnější než pohyb sám, nejzávažnější je v daném případě účel pohybu k popsanému cíli.¹³ Pokud jde o větu *U Jirsů budou mít svatbu*, je výpovědně nejméně dynamická složka *U Jirsů*, neboť je známa z kontextu.¹⁴ Výpovědně nejdynamičtější složkou je složka *svatba*, protože je nutným významovým doplněním složek *budou mít* (předmět posese je důležitější než posese sama). *Mít* je

pak nutným významovým doplněním složky *budou*, a proto výpovědně dynamičtější než ona.

Shodou okolností všechny čtyři věty jeví rozložení výpovědní dynamičnosti, jež je ve shodě s rozložením základním. Ve shodě s charakterem české slovosledné soustavy běží tu v důsledku toho o věty se slovním pořádkem neemotivním. Poměr stupňů výpovědní dynamičnosti by se prakticky nezměnil, kdybychom za stejné kontextové zapojenosti seřadili složky ve zkoumaných větách např. takto: *Král jednou jeden byl, Král v jedné zemi panoval, Šla chudá selka do lesa na stlaní, U Jirsí svatbu mít budou*.¹⁵ Jde jistě o slovní pořádky poměrně řídké, nikoli však nemožné. Odchýlení od základního rozložení výpovědní dynamičnosti zabarvuje ve shodě s charakterem české slovosledné soustavy tyto pozměněné slovní pořádky emotivně.

Domníváme se, že definice, která vymezuje ačv. jako rozložení (různých stupňů) výpovědní dynamičnosti na větné složky, dostatečně postihuje podstatu tohoto jevu. Objevuje členitost věty vytvářenou různými stupni výpovědní dynamičnosti jejích složek. Umožňuje podat i definici východiska, která jednotně platí jak pro věty kontextově nezapojené (zpravidla stojící na začátku promluvy nebo snad na začátku nového jejího úseku a tlumočící jen nové sdělení), tak pro věty kontextově zapojené. Východiskem je prostě větná složka nebo větné složky jevící ze všech větných složek nejmenší stupeň výpovědní dynamičnosti.¹⁶ Z této definice pak vyplývá, že východisko nemusí nutně tlumočit skutečnosti známé nebo jsoucí na snadě. Může tlumočit i skutečnosti nové, neznámé. Podstatným rysem východiska je nejnižší stupeň výpovědní dynamičnosti, nikoli známost. Nečleněné z hlediska ačv. by pak byly takové věty,¹⁷ které jeví jen jeden stupeň výpovědní dynamičnosti, např. *Škola* (= to je škola), *Br* (= je zima, je mi zima).¹⁸

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že z pozdějších prací Mathesiových jasně vyplývá, že známost a neznámost nejsou pro správné chápání ačv. pojmy dostatečně široké. Mathesius říká doslovně: „Novost nebo známost představy jsou ovšem pro správné chápání aktuálního členění větného pojmy trochu úzké. K pravému stavu věci se přiblížíme spíše, když místo představy známé budeme mluvit o základu výpovědi a místo představy nové o výpovědním jádru. V tomto pojetí není, myslím, mnoho rozdílu mezi Trávníčkovými stupni závažnosti a mým základem a jádrem výpovědi.“¹⁹ Jak už upozornil Fr. Daneš,²⁰ Mathesius v pozdějších pracích termín „východiště“ opouští a užívá nového termínu „základ“. Definuje jej jako „to, o čem se ve světě něco říká“.²¹ Stejně vyznívá jeho formulace, když praví: „... to, o čem něco tvrdíme, je základ výpovědi neboli téma, a to, co o základu tvrdíme, je jádro výpovědi neboli vlastní výpověď“.²² K těmto definicím se ještě vrátíme na konci tohoto článku v pozn.³⁰

Hledisko známosti — neznámosti se však nestává pro poznání ačv. zbytečným. Naopak. I když není s to postihnout podstatný rys východiska, vyděluje ve větách do kontextu zapojených právě ty složky, které jsou charakteristickým rysem těchto vět, totiž složky tlumočící skutečnosti známé nebo jsoucí nasnadě, tedy právě ty složky, které dané věty do kontextu — ať už slovního nebo situačního — zapojují. (Tyto složky jsou ovšem vždycky východiskové.) Na druhé straně hledisko známosti — neznámosti současně vyděluje kontextově nezapojené úseky, v nichž platí zvláštní zákonitosti působení sémantické stavby při vytváření ačv. Hledisko známosti — neznámosti je tak důležitým kritériem pro stanovení stupně kontextové zapojenosti, jakož i její celkové kontextové zapojitelnosti (tj. stanovení všech možností kontextového zapojení, kontextové upotřebitelnosti daného větného útvaru).

Tolik považujeme za nutné poznamenat k pojetí Mathesiovu, abychom se mohli pokusit formulovat své stanovisko ke kritickým poznámkám Trávníčkovým.

Ve světle toho, co jsme zde dovedili, nemůžeme nesouhlasit s Trávníčkovými závěry, že všechny čtyři probírané typy jsou z hlediska ačv. členitelné a že každý z nich má své východisko. Trávníček má pravdu, že je lze všechny interpretovat z jednotného hlediska. Rovněž nelze nesouhlasit se zjištěním, že známost není podstatným rysem východiska, že je třeba hledat princip širší. Nesouhlasíme však s odůvodněním, o které Trávníček svá zjištění opírá.

Ze studia Trávníčkových dokladů a jeho komentářů k nim vyplývá, že úkon východiska se soustavně přispisuje slovu nebo slovnímu spojení, které stojí na začátku věty. Funkci východiska plní začátek věty. Vyplývá to již z Trávníčkovy definice východiska (viz výše). Jako další důkaz uvedme ještě alespoň tyto Trávníčkovy formulace: „Východisko výpovědi, jehož se hlavně týká Mathesiova stať, je základně důležité pro slovosled, protože jako jazykový výraz stojí na samém začátku věty“ (164), „Stojí-li na začátku věty též slova nebo spojení z předešlé věty neznámá, ukazuje to, že je podstatným rysem východiska věty něco jiného než jeho známost z předešlé věty, nějaký princip širší“ (165), „O tom, že má spona *byl* úkon východiska věty, svědčí slovosled, její začátkové postavení;...“ (166).

Tím, že Trávníček ztotožňuje východisko s větným začátkem, pomíjí jak hledisko výpovědní dynamičnosti, tak hledisko známosti — neznámosti. Nemůže proto postihnout rozložení výpovědní dynamičnosti ve větě, tj. její aktuální členění, nebo ještě jinak řečeno, perspektivu, ve které gramatická a sémantická stavba věty fungují za jistého stupně kontextové zapojenosti. Trávníčkův výklad tedy nepočítá s tím, že rozložení výpovědní dynamičnosti může nabývat různé podoby, při čemž východisko nezřídka zaujímá jiné postavení ve větě než začáteční. Popřeme-li totiž tyto skutečnosti, nedobereme se podstaty českého emotivního pořádku, natož charakteru české slovosledné soustavy vůbec. Vždyť v podstatě se stává český slovní pořádek tím emotivnějším, příznakovějším, čím více se odchyluje — vyjádřeno v naší terminologii — od základního rozložení výpovědní dynamičnosti. Tento vztah českého slovního pořádku k ačv. zcela zřetelně vyplývá z Mathesiovy stati, jakož i z objeveného jeho článku *Základní funkce pořádku slov v češtině* (Slovo a slovesnost, VII/1941, 169—180). Trávníčkově ztotožnění východiska se začátkem věty tento vztah zcela pomíjí. Není bez zajímavosti, že Trávníčkův postup do jisté míry připomíná postup K. Boosta, který rovněž svoje „*thema*“ spojuje s větným začátkem.²³

Ukázali jsme, že podstatný rys východiska nelze hledat v jeho důsledném spojení s větným začátkem. V Trávníčkově definici se však klade na spojení východiska s větným začátkem velký důraz ještě v dalším smyslu. Dá se říci, že tento důraz má v Trávníčkově definici východiska význam stěžejní. Jde o to, že Trávníček považuje za východisko věty „ten její člen, který přímo navazuje na O [objekt — J. F.] myšlenky, z O vychází a tím větu uvozuje“ (proloženo námi). K tomu je možno říci toto.

Je zajímavé, že Trávníček dává za pravdu Mathesiovi v tom, že termín „východisko“ je méně vhodný než termín „psychologický subjekt“,²⁴ kterého sám často používal. Nezdá se však, že by Trávníček plně sdílel všechny důvody, pro které Mathesius termín „psychologický subjekt“ zamítal. Mathesius nesouhlasil s psychologizujícím přístupem, který tento název implikoval. Trávníčkova definice východiska je však silně psychologizující.

Je ovšem pravda, že je přímo úkolem současné vědy studovat vztahy mezi ja-

zykem, myšlením a mimojazykovou skutečností. Je nesporně třeba si klást otázku, co je myšlenkovým korelátém jazykového jevu, jež nazýváme východiskem. K vyřešení těchto otázek však jazykověda musí přispět nejprve tím, že podá ze své strany, výlučně ve svých termínech svou lingvisticky formulovanou definici východiska. Takovou definici jazykověda ostatně potřebuje, má-li s úspěchem řešit své vlastní, interní problémy.

Psychologizující definice Trávničkova vyvolává proto několik otázek. Je vztah mezi větou a myšlenkou tak probádaný a je vůbec pojem myšlenky tak jasný, abychom ho mohli použít ve výměru východiska?²⁵ Je rozřešena otázka přímého navazování věty na myšlenku? Je tento jev tak prozkoumán, že je s ním možno operovat v definici východiska? Z lineární povahy věty lze jistě soudit na specifický způsob přímého navazování první větné složky na myšlenku. Věta je však sít vztahů se schopností různě překonávat lineárnost promluvy. Tato schopnost se podle našeho názoru projevuje i ve vztahu věty k myšlení. I kdybychom připustili, že první větná složka navazuje přímo na myšlenku, popř. na O myšlenky, je toto přímé navazování podstatným rysem východiska z hlediska ačv.? Uveďme si nějaký úsek skutečnosti, postihovaný smyslem nebo daný zprostředkovaně, který má mluvčí na mysli a který je tedy objektem jeho myšlenky a má být jazykově vyjádřen. Jde např. o tuto minulou událost. V pokoji, který za dané promluvové situace je už dostatečně určen (znám), seděl starý muž, o kterém ještě nebyla řeč. Český mluvčí může vyjádřit událost větou *V pokoji seděl starý muž*, anglický větou *There was an old man sitting in the room*. Z hlediska lineární povahy věty každá z obou vět začíná jinak, každá jeví jiné přímé navázání na O myšlenky. Věta je však sít vztahů, především gramatických a sémantických, objevujících se podle stupně kontextové zapojenosti v jisté funkční perspektivě (aktuálním členění). Tento charakter dává větě schopnost různě překonávat lineárnost promluvy. S tím souvisí např. i to, že různé jazykové struktury mohou též úsek skutečnosti tlumočit v podstatě se stejným výsledkem, ale různými způsoby. V obou našich větách zůstává složkou o největší výpovědní dynamičnosti ta, jež má význam „stařec“ — *starý muž* / *an old man*. Menší výpovědní dynamičnost jeví složky *sedě-* / *sitting*, vyjadřující vlastně existenci, ještě menší složky udávající časové zařazení *-l* / *was*, ještě menší složky *v pokoji* / *in the room*, udávající známé místo. Zcela nepatrnou, nejmenší výpovědní dynamičnost má složka *there*, která nemá v české větě protějšku a která za zvláštní spolupráce s vyděleným časovým zařazením (*was*) a neurčitým a určitým členem, jakož i existenciální sémantickou náplní složky *sitting* dává „reliéfně“ vyniknout složce *an old man*.²⁶ Přes rozdílná postavení ve větě tlumočící odpovídající si složky v obou jazycích stejné stupně výpovědní dynamičnosti. Všimněme si, že složka *in the room*, která je z hlediska ačv. nesporně východisková, stojí v anglické větě na místě posledním! Z hlediska ačv. — a dodejme, že i z hlediska vztahu ačv. k O myšlenky a skrze něj k mimojazykové skutečnosti — nelze východisko definovat jako ten větný člen, „který na O myšlenky přímo navazuje, který z O vychází a tím větu uvozuje“ (proloženo Trávničkem).²⁷

Ukázali jsme z několika stránek, že rysy, které Trávniček připisuje východisku, nemohou být z hlediska ačv. jeho stálými, podstatnými znaky. Je však třeba pro úplnost pohledu a spravedlivé zhodnocení Trávničkových poznámek dodat závažnou poznámku. Náplň, kterou Trávniček dává zkoumanému pojmu, ukazuje na jev, který se může s východiskem ve smyslu ačv. do jisté míry překrývat, který však s ním ovšem není ve všech případech zdaleka totožný. Z hlediska lineárnosti věty je její začátek východiskem v několikerém smyslu. Je východiskem linie gramatické

stavby, východiskem linie stavby sémantické, východiskem linie intonační a ovšem i východiskem linie, kterou vytváří ve větě rozložení výpovědní dynamičnosti. Všechny tyto a snad ještě i jiné linie se podílejí na výstavbě sítě větných vztahů. (Podrobněji jsme tyto myšlenky rozvedli v úvaze o Boostově průkopnické knize.¹⁷) Studium větného začátku z uvedeného hlediska by jistě přispělo k lepšímu poznání větné struktury, popř. odlišností ve větných strukturách různých jazyků. Nosnost tohoto názoru prokázal E. Beneš v svém podnětném článku *Začátek německé věty z hlediska aktuálního členění výpovědi*.²⁸ V krátkém dovětku k tomuto článku (216) se autor — pokud vím, v odborné literatuře jako první²⁹ — vyrovnává s Trávníčkovým pojetím východiska a navrhuje na základě podnětů, které z Trávníčkových úvah vyplývají, terminologické rozlišení. Název „východisko (báze) výpovědi“ přisuzuje jevu, který „jako první člen věty bezprostředně spíná výpověď s kontextem a situací, vybírá z několika možností sepětí jednu, která se stává výchozím bodem, z něhož se rozvíjí a na nějž se orientuje celá další výpověď“ (216). Jev, který jsme zde definovali jako slo žku nebo složky jevící ve větě nejmenší stupeň výpovědní dynamičnosti, nazývá „základem výpovědi“. Souhlasíme s tímto rozlišením. Jak jsme již poznamenali,⁹ užíváme pro posledně definovaný jev v svých pracích rovněž názvu „základ“. Je to termín, ke kterému - jak jsme již uvedli výše - později přešel i Mathesius sám a kterého používá i jeden z jeho předních pokračovatelů Fr. Daneš.

Zbývá podat několik závěrečných hodnotících poznámek. Trávníčkovy konečné formulace ukazují na potřebu zpřesnění Mathesiových formulací. Je však pozoruhodné, že k tomuto zpřesnění, resp. k jisté korekci nelze dojít na základě úvah Trávníčkových, ale novým promyšlením a domyšlením odkazu Mathesiova. Tak Mathesiovy pojmy známosti a neznámosti vedou jednak k pojmu výpovědní dynamičnosti, jednak k pojmům kontextové zapojenosti a zapojitelnosti. Neznámost napovídá větší výpovědní dynamičnost než známost. Podobně známost napovídá kontextovou zapojenost, neznámost kontextovou nezapojenost. K různým stupňům výpovědní dynamičnosti ukazují Mathesiovy poznámky o centru východiska a centru jádra, o složkách průvodních (238—239). Mathesius výslovně hovoří o tom, že se východisko a jádro proplétají (240).³⁰ Přitom není bez zajímavosti, že k různým stupňům výpovědní dynamičnosti ukazují starší Trávníčkova pozorování o různém stupni důležitosti, závažnosti větných členů.³¹ Jak Trávníček, tak Mathesius chápali ačv. jen jako činitel slovosledný, nikoli jako jev slovosledné soustavy nadřazený projevující se i jinými jazykovými prostředky, v slovosledné soustavě pak ve větší nebo menší míře podle toho, jaký charakter má daná jazyková struktura. Je to však Mathesiova metoda lingvistické charakteristiky, jeho jemný smysl pro vzájemné vztahy mezi jazykovými jevy, pro jejich hierarchizaci, které ukazují cestu k tomu, jak vykládat funkci ačv. a vytyčit jeho místo ve struktuře jazyka. Trávníčkovy připomínky jsou však podnětné. Třeba podtrhnout, že jeho pozorování o českém slovním pořádku by si zasloužila podrobného rozboru z hlediska teorie ačv. Při možných kritických výhradách by nesporně právě ve světle této teorie vynikla závažnost, kterou mnohá jeho pozorování mají pro poznání zákonitostí českého slovního pořádku a pro poznání zákonitostí indoevropského slovního pořádku vůbec.

POZNÁMKY

¹ B. Havránek, *Srovnávací studium struktury jazyků slovanských*, Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii, Praha 1963, str. 8.

² Přehled o československých studiích věnovaných problematice ačv. podala O. A. Laptěvová v příspěvku *Čechoslovackije raboty poslednich let po voprosam aktualnogo členenija predloženiija*, Voprosy jazykoznanija, 1963, 4, str. 120–127.

³ Nutnost zhodnotit Mathesiovův a Trávníčkův přínos k problematice ačv. velmi zdůrazňuje O. A. Laptěvová (viz. op. cit., str. 121).

⁴ Podobně jako Trávníček v své stati odkazujeme zde na přetřísťenou verzi Mathesiova článku.

⁵ S některými jinými, podle našeho názoru drobnějšími problémy se v našich poznámkách pro nedostatek místa nemůžeme zabývat.

⁶ Ačkoli ve svých pracích dáváme přednost termínům „funkční perspektiva větná“ a „základ“ (viz k tomu ještě zde str. 93), zachováváme v tomto článku termíny „aktuální členění větné“ a „východisko“, kterých v pracích zde studovaných užívají Mathesius a Trávníček (Mathesius užívá druhého termínu v podobě „východiště“.)

⁷ Jádru výpovědi Mathesius definuje jako to, „co mluví o východišti výpovědi nebo se zřetelem k němu vypovídá“ (234).

⁸ Je zajímavé, že Mathesius na začátku svého článku několikrát rozlišuje mezi východiskem výpovědi a tematem výpovědi. Definiční tematatu však nepodává. V pozdějších pracích Mathesiových se s tímto rozlišením už nesetkáváme. (Viz však ještě 4. odstavec na str. 90 a pozn.³⁰)

⁹ Kdykoli hovoříme o posluchači, míníme tím i čtenáře, a kdykoli hovoříme o mluvčím, rozumíme tím i pisatele. Jde nám prostě buď o původce nebo o adresáta sdělení. (Termíny I. Poldaufa. Viz *Mluvnice současné angličtiny I*, Praha 1951, str. 49.)

¹⁰ Např. v článku *Ze srovnávacích studií slovosledných*, Slovo a slovesnost 23/1962, str. 166–167 a v II. kapitole článku *The Function of the Sentence in the Act of Communication*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university 1962, A-10, str. 136–137.

¹¹ O působení sémantické stavby při vytváření ačv. jsme pojednali např. v člancích citovaných v pozn.¹⁰ Tam se také najdou odkazy na místa v jiných našich pracích, která podrobněji zdůvodňují a dokládají, jak působí při vytváření ačv. různé sémantické náplně větných složek a sémantické vztahy, do nichž tyto náplně vstupují.

¹² Tato interpretace ukazuje na zajímavou souhru ačv. a sémantické stavby. Ve větě *Král panoval krutě a nemilosrdně*, v níž složka *král* by byla východiskem, by souhra byla naopak taková, že sémantická náplň slovesného tvaru *panoval* tlumočila činnost. Srov. také článek *The Function...* (pozn.¹⁰), 144.

¹³ Je třeba poznamenat, že se zdá, že složka vyjadřující účel patří k typu těch slovesných určení, jejichž výpovědní dynamičnost je určována větným místem; zdá se tedy, že patří k typu těch slovesných určení, které nepůsobí proti základnímu rozložení výpovědní dynamičnosti. V daném případě by složka *na slani* byla výpovědně nejdynamičtější, protože stojí na konci.

¹⁴ O otázkách zapojenosti do kontextu viz ještě článek *The Function...*, cit. v pozn.¹⁰. — Kritérium známosti a neznámosti by bylo možno zprpsnit a hovořit o známosti, resp. neznámosti z hlediska „úzké scény“ dané promluvy. Tak „Jirsovi“ sice patří do okruhu společné denní zkušenosti mluvčícího a posluchače, přece však nebyla o nich ještě řeč. Z hlediska „úzké scény“ i složka *U Jirsů* tlumočí sdělení nové. Z tohoto hlediska by tedy byl čtvrtý typ kontextově nezapojený! Složka *U Jirsů* by však přesto zůstala složkou o nejnižší výpovědní dynamičnosti, neboť tlumočí situační (místní) kulisu události; ta je sdělně méně důležitá než událost sama. — K problematice „úzké scény“ viz náš článek *K otázce nezakladových podmětů v současné angličtině*, Časopis pro moderní filologii 39/1957, 36–37.

¹⁵ Měnit pořad složek jistě nelze bez omezení. Trávníček má jistě v podstatě pravdu, že nelze říci *Jeden král byl, Jednou jeden král byl, Jeden král jednou byl*. (Snad by se mohlo těchto pořádků výjimečně užít např. při zvláštním důrazu na *byl*, tj. v případě, že by se jediné složka *byl* jevila jako kontextově nezapojená.) Otevírá se tu zajímavá problematika kvantitativní a kvalitativní upotřebitelnosti slovosledných útvarů. Zajímavé postřehy k této problematice má P. Adamec ve své nepublikované kandidátské disertaci *Slovosledné typy ruské a české*, Praha 1960.

¹⁶ Pro přesnost je třeba dodat toto. Protože východisko může tvořit několik složek o malé, ale přece jen rozruzněné výpovědní dynamičnosti, je často třeba hovořit o vlastním východisku. V tomto smyslu pak nejmenší stupeň výpovědní dynamičnosti charakterizuje vlastní východisko. Mutalis mutandis lze toto říci o jádru a vlastním jádru (u nichž běží o nejvyšší stupně výpovědní dynamičnosti).

¹⁷ Větu chápeme jako síť vztahů, mezi nimiž jsou primárně dominující vztahy syntaktické. Ztotožňujeme se tu v podstatě s P. Trostem, který ve větě vidí pole syntaktických vztahů. Souhlasíme s ním, když říká, že „slovo bez syntaktického vztahu k slovům předcházejícím nebo následujícím se rovná větě“. (Viz P. Trost, *Subjekt a predikát*, Slavica Pragensia 4, Acta Universitatis Carolinae — Philologica 1962, 267. Srov. k tomu i naše poznámky k větě jako o poli

napětí v naší úvaze *Bemerkungen über einen deutschen Beitrag zum Problem der Satzperspektive*; Philologica Pragensia 1/1958, 54, předposl. odst.).

¹⁹ Uznáme-li, že i morfémy mohou odkazovat na složky mimojazykové skutečnosti a být současně nositeli jisté výpovědní dynamičnosti, pak z hlediska ačv. je členitelný útvar *Pršť*. Koncovka *-í* vyjadřuje časové zařazení, které může být v angličtině vyjádřeno samostatným slovem, např. slovesem *is* v *It is raining, Rain is falling*. Mathesius upozorňuje na to, že se thema může obrazit v morfologickém aspektu slova, např. v morfému *-l* v *Rozloučil se ...* (240).

¹⁹ V. Mathesius, *Základní funkce českého pořádku slov*, Čeština a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 335. (Článek původně vyšel v Slovu a slovesnosti VII/1941, 169—180.)

²⁰ *Příspěvek k novější syntaktické terminologii*, Slavjanska lingvistična terminologija, Sofia 1963, 46—47.

²¹ V. Mathesius, *Řeč a sloh*, Čtení o jazyce a poesii. Praha 1942, 59.

²² V. Mathesius, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecné lingvistické* (k vydání připravil a poznámkami opatřil J. Vachek), Praha 1961, 91—92.

²³ Viz o tom naše *Bemerkungen...* (zde cit. v pozn.¹⁷).

²⁴ Totéž platí o termínu „psychologický predikát“.

²⁵ Srovn. např. stanovisko Z. Klemensiewicz, který na brněnské syntaktické konferenci v dubnu 1961 ve svém diskusním příspěvku k Trávníčkovu referátu vyslovil pochybnost, „zda v rovině jazyka je možno při definici věty operovat pojmem myšlenka“. Podle Klemensiewicz „jde o pojem dosti neurčitý, který může mít pro lingvistiku úběc a syntax zvlášť úlohu jen velmi podřadnou, pomocnou.“ (Podle zápisu o diskusním příspěvku Klemensiewiczovu ve sborníku konference, *Otázky slovanské syntaxe*, Spisy University J. E. Purkyně, filosofická fakulta, sv. 85, 23.)

²⁶ O tzv. „reliefním“ vyniknutí jsme podrobně pojednali v práci *On the Communicative Value of the Modern English Finite Verb*, Brno Studies in English 3, Praha 1961, 79—104.

²⁷ Do své definice východiska, podané zde na str. 90, úmyslně už nepojímáme určení, že jde o složku, která tlumočí skutečnost, z níž se myšlenkově vychází. Po rozboru, který jsme právě podali, se nám toto určení jeví dvojsmyslné. Lze je chápat jednak ve smyslu Trávníčkově (myšlenkově se vychází z toho, co se uvede ve větě nejdřív), jednak v tom smyslu, že myšlenkovým východiskem zůstává složka s nejnižší výpovědní dynamičností, ať stojí ve větě kdekoli.

²⁸ Časopis pro moderní filologii 41/1959, str. 205—217.

²⁹ Svě kritické poznámky k Mathesiově stati (publikované posmrtně v článku, který je právě předmětem naší úvahy) přednesl Trávníček dne 19. 2. 1959 v pražském Jazykovědném sdružení. Benešův dovětek je reakcí na tuto přednášku (Viz E. Beneš, op. cit., str. 216.)

³⁰ Dá se říci, že k pojům kontextové zapojenosti a zapojitelnosti v jistém smyslu ukazuje i Mathesiova formulace chápající ačv. jako způsob, „jakým je věta začleněna do větné souvislosti, z níž vznikla“ (234). V článku citovaném zde v pozn.²⁰ Fr. Daneš interpretuje (47) tuto formulaci jako výraz Mathesiova „kontextového“ pojetí ačv. Vedle tohoto pojetí zjišťuje Daneš u Mathesia ještě pojetí druhé, „které se netýká věty (výpovědi) jakožto jednotky kontextové, nýbrž její samostatné tématické struktury, záležející ve vztahu mezi tématem (základem) výpovědi a vlastní výpovědí“. Zřejmě v duchu tohoto druhého pojetí definuje Mathesius základ jako „to, o čem se ve větě něco říká“. Bez přihlídnutí k souvislostem, jak vyplývají z Mathesiova díla o ačv., by bylo možno „tím, o čem se něco říká“, rozumět buď to, co tlumočí složka, popř. složky o nejnižší výpovědní dynamičnosti, nebo prostě to, co tlumočí větná složka úvodní (srov. pozn.²⁷). Je jistě v duchu Mathesiova díla, zvolíme-li výklad první. V tomto smyslu ukazuje Mathesiova definice základu ke kritériu výpovědní dynamičnosti. — Daneš poznamenává (tamtéž), že Mathesius obě pojetí důsledně nerozlišoval, a připojuje citát z *Obsahového rozboru...* (cit. zde v pozn.²²): „Jedna část výpovědi vyjadřuje něco, co je dáno kontextem nebo co je nasnadě, zkrátka to, o čem se vypovídá“, s. 183“. — Daneš se k těmto otázkám vrátil v poznámce *Téma [základ] východisko výpovědi*, Slovo a slovesnost XXV/1964, 148—149.

³¹ Viz např. jeho článek *Základy československého slovosledu*, Slovo a slovesnost 3/1937, 83.

ON THE PROBLEM OF THE THEME OF THE SENTENCE

The present paper deals with Academician Trávníček's critical notes on Professor Mathesius' conception of the theme of the sentence. Trávníček is right in disagreeing with Mathesius that the conveyance of known information is not the essential feature of the theme. He is also right in maintaining that both within a sentence occurring initially in an utterance and within a sentence occurring in its course, the theme can be established according to the same principle. The arguments, however, on which he bases his conclusions can hardly be subscribed to.